Б48

4033р

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

Березінець Ірина Володимирівна

УДК 1(092)(477) : 165 (043.3)

ГНОСЕОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА У ТВОРЧОСТІ Г.І. ЧЕЛПАНОВА

09.00.05 – історія філософії

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2015

НБ НПУ ім. М.П.Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
Мозгова Наталія Григорівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
завідувач кафедри філософії

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, доцент,
Сторожук Світлана Володимирівна,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України,
доцент кафедри філософії;

кандидат філософських наук, доцент,
Поперечна Галина Антонівна,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
доцент кафедри філософії
та економічної теорії.

Захист відбудеться 1 липня 2015 року о 12:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.13 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 30 травня 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради Б.К. Матюшко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Кардинальні зміни, що відбуваються в українському суспільстві починаючи з 90-х років XX ст., актуалізують вивчення специфіки та парадигмальних інтенцій вітчизняного світогляду, формуючи теоретичні підстави концепту європейської України. Провідне місце в цьому контексті посідають історико-філософські розвідки, які дають можливість визначити місце та значення інтелектуальної спадщини вітчизняних мислителів у загальноєвропейському історико-філософському процесі, усвідомити національну самоцінність та увійти до європейського культурного простору як його органічна самобутня частина.

Підкреслена необхідність розуміння місця та значення теоретичного доробку вітчизняних вчених у всесвітньому інтелектуальному просторі тісно співвідноситься з гострою потребою формування цілісного образу української філософської думки, пошуку її історичних та світоглядних витоків, виявлення світоглядних трансформацій. Останні найбільш чітко проявляються на зламі XIX – XX ст., – в цей час відбуваються кардинальні соціокультурні та суспільно-політичні зміни в Російській імперії, формується сучасний тип університетської та академічної освіти. Розбудова останньої тісно пов'язана з науковою та освітянською діяльністю відомого українського вченого, філософа Г. Челпанова.

Залишивши яскравий слід у становленні та розвитку філософської, філософсько-педагогічної та психологічної науки в Україні та Росії кін. XIX – поч. XX ст., наукова спадщина Г. Челпанова досі недостатньо вивчена. Ця тенденція, ймовірно, обумовлена специфікою філософування вченого, яка не завжди сприймалась його сучасниками, зумовлюючи різку критику та нерозуміння. Після Жовтневої революції, значна частина ідей запропонованих мислителем, не витримавши ідеологічного цензу, починає забуватися, чекаючи свого «великого дослідника».

Варто відзначити, що аналіз наявних в сучасному інтелектуальному дискурсі досліджень та публікацій, дає всі підстави стверджувати, що кардинальних змін у дослідженні філософської спадщини Г. Челпанова сьогодні не спостерігається. Окремим гносеологічним аспектам творчості мислителя присвятили увагу такі сучасні вітчизняні дослідники як А. Бреусенко, І. Гоян, В. Манжура, І. Маноха, Б. Матюшко, Н. Мозгова, І. Печеранський, В. Плужник, В. Пухир, В. Роменець, М. Ткачук, Ю. Федів, С. Чайка, К. Шевченко та ін.

Серед російських вчених, які вивчали наукову діяльність Г. Челпанова, слід згадати П. Алєксєєва, Б. Ананьєва, С. Богданчикова, М. Будилову, Є. Вахромова, Є. Верховцеву, М. Виноградова, І. Гладкову, О. Гусєву, А. Ждан, І. Журавльова, В. Летцева, І. Ломову, Т. Марцинковську, О. Нікольську, О. Сєрову, О. Смирнову, В. Умріхіна, М. Ярошевського та ін.

В цілому в українській історико-філософській науці небагато праць, присвячених діяльності Г. Челпанова – філософа; недостатньо висвітлена його історико-філософська позиція, а також теорія пізнання. Та попри це, філософські погляди вченого знайшли своє місце та розглядались у навчальних посібниках з історії української філософії, за авторством Г. Волинки, Н. Мозгової, І. Огородника, В. Огородника, М. Русина, Ю. Федіва. Це свідчить про те, що ім'я мислителя вже посіло своє місце в історії української думки, хоча й потребує подальшого наукового осмислення.

Враховуючи вищезазначене, можна стверджувати, що на сучасному етапі розвитку української історико-філософської науки створюється належне підґрунтя для інтенсифікації процесу оволодіння теоретичними напрацюваннями української філософської думки кінця XIX – початку XX ст. і безпосередньо Г. Челпанова як її представника. Саме цей контекст актуалізує звернення до обраної теми.

Зв`язок роботи з науковими програмами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі філософії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова у межах комплексної науково-дослідницької роботи кафедри філософії «Актуальні питання історії і теорії філософії та її викладання студентам педагогічних навчальних закладів», науковий напрям «Дослідження проблем педагогічних наук», що входять до тематичного плану науково-дослідницьких робіт Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, який затверджений Вченою радою НПУ імені М.П. Драгоманова, протокол № 5 від 29 січня 2009 року. Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою НПУ імені М.П. Драгоманова, протокол № 7 від 28 лютого 2011року.

Метою дисертаційного дослідження є теоретична реконструкція гносеологічної проблематики Г. Челпанова та виявлення її концептуальних засад.

Досягнення поставленої мети здійснюється через вирішення наступних **дослідницьких завдань**:

– вивчити основні колізії розвитку філософської думки у вітчизняному інтелектуальному дискурсі кін. XIX – поч. XX ст.

– дослідити світоглядні підстави розвитку філософського психологізму у зарубіжному та вітчизняному світогляді кін. XIX – поч. XX ст.

– розкрити специфіку філософського світогляду Г. Челпанова та виявити світоглядні підстави філософської психології;

– виявити сутність філософської позиції Г. Челпанова та експлікувати її гносеологічні перспективи;

– висвітлити специфіку наукових інтенцій філософської психології;

– проаналізувати філософські підстави та розкрити специфіку освітянської діяльності Г. Челпанова.

Об`єктом дослідження є історико-філософська спадщина представника університетської філософії кінця XIX – поч. XX ст. Г. Челпанова.

Предметом дослідження постає своєрідність гносеологічної концепції Г. Челпанова в контексті історико-філософської думки.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Теоретичною основою дисертаційного дослідження стали не тільки праці Г. Челпанова, його вчителів, учнів та сучасників (О. Гілярова, Г. Гордона, М. Грота, В. Зеньковського, В. Саводніка, Є. Трубецького, М. Рибнікова, Б. Яковенка), але й тих провідних сучасних українських дослідників, в працях яких досліджуються загальнотеоретичні та методологічні проблеми історико-філософської науки (Г. Волинки, І. Гояна, Б. Матюшко, Н. Мозгової, І. Огородника, В. Огородника, М. Русина, Ю. Федіва та ін.).

Методологічну основу дисертаційного дослідження складають такі загальнонаукові методи та принципи як принцип єдності історичного і логічного, принцип об'єктивності та всебічності. Поряд з ними використовується ряд загальнонаукових методів, зокрема, аналіз та синтез, ретроспектива, порівняння, систематизація тощо.

Важливе методологічне значення мало поєднання історичного, логічного, феноменологічного, герменевтичного і діалектичного підходів, що дало можливість сформулювати цілісний погляд на специфіку гносеологічної проблематики і творчу спадщину Г. Челпанова крізь призму західноєвропейської та вітчизняної філософської думки.

Поряд з вказаними, під час написання дисертаційного дослідження, використовувалися філософські методи, серед яких варто назвати такі: герменевтичний – забезпечував тлумачення, інтерпретацію оригінальних текстів не тільки Г. Челпанова, а і його сучасників та сприяв розкриттю змісту базових понять; феноменологічний – він дозволив схопити сутність гносеологічних поглядів Г. Челпанова; діалектичний метод допоміг виявити внутрішні суперечності філософського світогляду Г. Челпанова та специфіку філософського мислення на вітчизняних теренах в кін. XIX – поч. XX ст.

Кожен із зазначених методів використовувався для вирішення конкретних дослідницьких завдань.

Наукова новизна дослідження розкрита в наступних положеннях, що виносяться на захист:

Вперше:

– показано амбівалентність філософського світогляду Г. Челпанова, який представляючи емпіричну школу в психології, доводив пріоритет метафізичних принципів у розвитку гносеологічної проблематики. На цьому тлі виявлено світоглядні підстави становлення філософської психології, яка уособлюючи єдність філософії та психології, з одного боку, природничо-наукових методів та метафізичних знань, – з іншого, відкриває можливість зрозуміти специфіку пізнавального процесу;

– переглянута традиційна для вітчизняного інтелектуального дискурсу оцінка філософської позиції Г. Челпанова та показано, що позірний дуалізм матеріального та психічного (духовного) знімається на рівні теорії пізнання, яка підходить до їх вивчення крізь призму свідомості, де вони репрезентують один і той же зміст з різних сторін;

– виявлено не тільки світоглядну, але й методологічну взаємообумовленість наукової та педагогічної спадщини вченого, який орієнтувався не стільки на утвердження готових рішень, скільки на експлікацію наукового пошуку. Такий підхід, з одного боку, визначив основні стандарти та цінності освітньої діяльності у XX ст., а з іншого – став причиною гострої критики наукової спадщини вченого за несформованість філософської позиції.

Уточнено:

– специфіку наукових інтенцій запропонованої Г. Челпановим філософської психології, яка акцентуючи увагу на вивченні душі, поєднує в собі експериментальну та споглядальну компоненти, досягаючи тим самим запропонованої позитивізмом єдності опису та пояснення. На цій основі показано, з одного боку, теоретичну неспроможність наукової психології, а з іншого – взаємообумовленість природничо-наукового та метафізичного знання.

Набуло подальшого розвитку:

– вивчення основних колізій розвитку філософської думки у вітчизняному інтелектуальному дискурсі кін. XIX – поч. XX ст. На цьому тлі показано несформованість української філософської думки внаслідок політичної залежності, з одного боку, та низького рівня філософської культури, – з іншого;

– дослідження світоглядних підстав розвитку філософського психологізму у зарубіжному та вітчизняному світогляді кін. XIX – поч. XX ст. відкрило можливість виявити не тільки причини актуалізації теоретичних настанов німецької класичної філософії, але й показати їх значення для становлення філософської психології.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження полягає у можливості цілісно осмислити гносеологічний ракурс історико-філософської спадщини Г. Челпанова і, тим самим, поглибити уявлення про внесок мислителя в українську філософську науку та визначити його місце в ній, а **практичне** – в тому що його результати можуть бути використані у нормативних курсах та спецкурсах з історії психології, онтології, гносеології, феноменології; філософії науки та епістемології, методології наукового пізнання, історії філософії, історії філософії України.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним дослідженням автора. Висновки та положення наукової новизни отримані дисертантом самостійно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження обговорювалась на засіданнях кафедри філософії

Національного університету імені М.П. Драгоманова та були висвітлені на наступних наукових конференціях: Звітно-наукова конференція викладачів університету «Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету» (Київ, 2010, 2011); Міжнародна науково-практична конференція «Г.І.Челпанов і його роль у розвитку психологічної освіти і науки слов`янських держав» (150 – річчю від дня народження Г.І.Челпанова) (Маріуполь, 2012); заочна VIII Міжнародна науково-практична конференція з проблем суспільних наук (Москва, 2013); Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка», (Київ, 2013, 2014).

Публікації. Результати дослідження висвітлені у дванадцяти працях: шести статтях, з яких одна – в іноземному виданні (Болгарія), п'ять – у фахових наукових виданнях України з філософських наук, а також шість тез у збірниках наукових праць і матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертаційного дослідження зумовлені логікою виконання поставлених завдань. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, які включають у себе сім підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 223 сторінок, з них 191 сторінок основного тексту. Список використаних джерел становить 32 сторінки і налічує 286 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми дослідження, аналізується ступінь наукової розробленості теми, сформульовані мета, дослідницькі завдання роботи, визначені об'єкт і предмет дослідження, розкриті методологічні засади та принципи дослідження, основні положення наукової новизни дисертації, визначено її теоретичне і практичне значення, наведені данні про наукові публікації по темі дисертаційного дослідження та апробацію отриманих результатів на наукових конференціях.

У **першому розділі – «Джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження»** аналізується стан наукової розробки теми, подається характеристика джерельної бази дисертаційного дослідження, визначаються основні методологічні підходи та принципи, необхідні для вивчення гносеологічної проблематики у творчості Г. Челпанова.

Дослідження гносеологічної проблематики у творчості Г. Челпанова зумовило включення у контекст дисертаційного дослідження різнорідних за змістом та світоглядними інтенціями праць мислителя. Провідне місце в цьому контексті відіграли його магістерська та докторська дисертації, присвячені проблемі сприйняття простору. Важливу роль при написанні роботи відіграли лекційні матеріали мислителя та праці, присвячені висвітленню особливостей розвитку філософії на теренах російської імперії. Поряд з вказаними, під час

написання дисертаційної роботи, використовувались праці присвяченні проблемам реформування вищої та середньої освіти на російських теренах.

Об'єктивне вивчення гносеологічної проблематики у творчості Г. Челпанова зумовило включення в контекст дослідження не тільки відгуків офіційних опонентів вченого – М. Грота, В. Саводніка, О. Гілярова, Є. Трубецького, але й тих учнів вченого, стараннями яких було відтворено ряд його ідей. Серед них варто згадати Г. Гордона, В. Зеньковського, С. Ігнатова, М. Рибнікова, С. Чемоданова, Б. Яковенка та ін.

Висвітлення специфіки розвитку та особливостей трансформації освітнього середовища кін. XIX – поч. XX ст. здійснювалося крізь призму праць тих мислителів, які прямо чи опосередковано досліджували творчість Г. Челпанова. Провідне місце в даному контексті посідають роботи М. Бердяєва, Є. Боброва, О. Введенського, В. Зеньковського, О. Козлова, Л. Лопатіна, М. Лосського, Е. Радлова, Г. Шпета, та ін.

Необхідність виявлення загальноєвропейських тенденцій розвитку вітчизняної філософії загалом та філософської спадщини Г. Челпанова, зокрема, зумовила включення у контекст дослідження праць тих провідних мислителів, які найбільше вплинули на становлення саме гносеологічної проблематики у творчості Г. Челпанова. Серед них варто насамперед згадати праці Аристотеля, Ф. Брентано, В. Вундта, Е. Гартмана, Г. Гельмгольца, Е. Гуссерля, Р. Декарта, І. Канта, Г. Лейбніца, Дж. Мілля, Г. Ріккерта, Б. Спінози, Г. Штумпфа та ін.

Важливе теоретичне значення для висвітлення особливостей гносеологічних поглядів Г. Челпанова мають праці таких провідних українських дослідників як Г. Волинка, І. Гоян, Б. Матюшко, Н. Мозгова, І. Огородник, В. Огородник, М. Русин, Ю. Федів та ін. Не можна оминути увагою й наявне в сучасному російськомовному інтелектуальному дискурсі зацікавлення до творчості Г. Челпанова. Це яскраво засвідчують праці П. Алєксєєва, С. Богданчикова, Є. Вахромова, М. Виноградова, І. Гладкової, О. Гусєвої, І. Журавльова, В. Летцева, І. Ломової, Т. Марцинковської, О. Нікольської, О. Сєрова, О. Смирнова, В. Умріхіна, М. Ярошевського та ін.

У **другому розділі – «Витоки філософських поглядів Г.І. Челпанова»** ґрунтовно проаналізовано соціокультурні та історико-філософські передумови формування та становлення наукового доробку вченого, відтворений вплив та тісний зв`язок його наукових поглядів з історико-філософською європейською, українською та російською думкою.

У **першому підрозділі – «Філософські та психологічні ідеї в європейській думці на межі століть»** розглянуто передумови та витоки філософської та психологічної науки кін. XIX – поч. XX ст.. Останні, як показано у підрозділі, формувались під впливом класичної німецької філософії, матеріалістичної філософії та філософії позитивізму.

Виявлення теоретичних витоків психологічної проблематики обумовлено її домінуванням не тільки у творчості Г. Челпанова, але й у російськомовній філософії кін. XIX – поч. XX ст. загалом. На цьому тлі підкреслюється, що зародження психології як науки тісно пов'язане з філософською спадщиною І. Канта, зокрема його вченням про душу. Розвиток останнього розпочався ще у докритичний період, заклавши світоглядні підстави не тільки описової психології, але й гострої суперечки між прихильниками інтроспективного та експериментального методу в психології.

Важливе теоретичне значення для розвитку психології мало й запозичене І. Кантом у Г. Ляйбніца вчення про «темне уявлення» – воно дало можливість відкрити сферу несвідомої продуктивної уяви, як найбільш глибокої здібності душі. Цей висновок знайшов свій подальший розвиток у працях Й. Фіхте та Ф. Шеллінга і у знятому вигляді виявився у творчості Г. Гегеля, який виокремив психологію, як одну з трьох частин свого вчення про суб'єктивний дух або індивідуальну свідомість.

Кардинальні зміни, які відбуваються у всіх сферах суспільного буття у др. пол. XIX ст. у сфері філософії виявляються у переході від першого до другого позитивізму та становленні психології як науки. Показово, що остання вбачає своє існування не тільки самостійною, але і якісно оновленою у складі природознавчих точних наук. Поряд з іншим, підкреслюється чітка інтенція інтелектуального дискурсу на обґрунтування тісного взаємозв'язку психології та гносеології.

Бурхливий розвиток науки на зламі XIX-XX ст. заклав основу для формування нового світосприйняття. Відбувається переорієнтація у намаганні пізнати фізичний світ, оскільки раціональне пізнання не виправдовувало пов'язаних з ним очікувань: криза у класичній фізиці стає однією з причин кризи у філософії. Введення поняття «енергія», докорінно змінює сутність поняття «теорія матерії», та в його контексті, з одного боку, значення таких усталених понять як «кількість», «якість», «причинність», «субстанція», «матерія», а з іншого – трансформацію уявлення про просторово-часове відношення.

Проникнення ідей другого позитивізму у всі сфери наукового знання, з одного боку, та неспроможність інтроспективного методу розкрити глибинні закономірності людської психіки, – з іншого, спровокували пошук нових теоретичних підходів. Гносеологія виходить за межі філософії, сферою її застосування стають точні науки, вторгнення яких у царину філософії ставить її під сумнів. На цьому тлі, загострюється питання про існування психології в контексті філософії, як метафізичного знання, що засвідчують праці Е. Бутру, Л. Нельсона, Ф. Кунтца, Е. Тітченера та ін.

Намагання вчених, зокрема, О. Бена, В. Вундта, Й. Гербарта, Дж. Мілля, Г. Спенсера у др. пол. XIX ст. побудувати психологію, як окрему науку, виявилось у постановці питання про необхідність перегляду предмету та

визначення специфічного методу психології. Загальною тенденцією стала гостра критика методу самоспостереження за його суб`єктивність, недостатню точність та достовірність. Пошук об'єктивного методу психології у сукупності з інтенцією на природничі знання зумовив розробку теоретичних засад експериментального методу психології.

У **другому підрозділі – «Вплив філософської традиції Західної Європи на трансформації в українській суспільно-просвітницькій сфері та університетській освіті»** визначено основні вектори руху вітчизняної науки. Проаналізовано стан української філософської думки у другій половині XIX – початку XX ст.

У даному підрозділі показано, що наукова діяльність Г. Челпанова припадає на період інтенсивного розвитку філософської думки в Російській імперії. Останній обумовлений, з одного боку, різким поверненням до вчення І. Канта, який займаючись проблемами пізнання, одним із перших поставив питання про можливість метафізики як науки, а з іншого – посилений розвитком природничих наук та пануванням позитивістського світогляду, в межах якого головна увага зосереджувалася на можливості пізнавального відношення до світу. Результатом органічного синтезу амбівалентних світоглядних тенденцій др. пол. XX ст. стала актуалізація гносеологічної проблематики у філософському дискурсі. Поряд з іншим, підкреслюються причини домінування ідей німецької класичної філософії, з одного боку, а з іншого – маргіналізації французької та англійської інтелектуальної традиції у російськомовній філософській думці.

Констатуючи несформованість вітчизняної філософської думки, дисертантка акцентує значну увагу на розкритті соціокультурних та теоретичних засад її становлення, виявляючи на цьому тлі ряд методологічних відмінностей російського та вітчизняного університетського інтелектуального дискурсу. Останні яскраво проявляються в науковій та освітній діяльності Г. Челпанова, який розбудовував університетську науку в Російській імперії на теоретичному та методичному тлі двох прямо протилежних європейських інтелектуальних традицій – умоглядної та емпіричної.

Відсутність належного рівня філософської освіти обумовлена насамперед політичною залежністю філософської думки в Російській імперії, що визначає специфіку освітньої та наукової діяльності Г. Челпанова. Мислитель, поряд з активною науково-публіцистичною роботою, яка дає можливість підняти загальний рівень розвитку філософської та психологічної науки, займається викладацькою та методичною роботою, що відкриває можливості сформувати молоде покоління вчених.

Долучившись до викладацької діяльності, Г. Челпанов займався не тільки поширенням та пропагуванням філософських знань, філософської культури, надаючи при цьому особливої уваги проблемі обґрунтування філософії і психології, як окремих галузей наукового знання, але й доводив необхідність

введення курсу філософської пропедевтики в гімназіях та школах для теоретичної підготовки майбутніх студентів. Така постановка проблеми потребувала комплексного багаторівневого підходу, оскільки мова йшла про необхідність здійснення реформи середньої та вищої освіти, зв'язок яких, на думку Г. Челпанова, був очевидним.

Програма освітньої реформи середньої школи запропонована Г. Челпановим передбачала врахування зарубіжного досвіду, зокрема, французької або австрійської школи, де поряд з формальною логікою викладалась емпірична психологія та вступ до філософії. Показово, що в межах останньої дисципліни, головна увага повинна концентруватися на висвітленні історії філософських проблем. Такий добір дисциплін складав завершений комплекс знань, що готував абітурієнта для вивчення філософії в університеті.

У **третьому підрозділі – «Український контекст формування філософських поглядів Г.І. Челпанова»** розглядаються світоглядні витоки філософських поглядів Г. Челпанова.

Провідне значення у становленні філософського світогляду Г. Челпанова мали твори, безпосереднє спілкування та співпраця з М. Гротом, під впливом якого мислитель звертається до вивчення психології. Слід відзначити, що зацікавлення останньою пронизує усю творчу спадщину Г. Челпанова, визначаючи тим самим специфіку його гносеологічних поглядів.

Не менш вагомий вплив на становлення філософського світогляду Г. Челпанова справило знайомство та співпраця як з провідними діячами Київського та Московського університету, зокрема, О. Гіляровим, М. Троїцьким, Л. Лопатіним, С. Трубецьким, О. Введенським, так і представниками молодшого покоління філософів: В. Зеньковським, О. Лосєвим, Г. Шпетом, О. Щербиною, Б. Яковенком. Їх діяльність, у сукупності із засадничими ідеями другого позитивізму, визначає специфіку філософських інтенцій Г. Челпанова, який, з одного боку, обґрунтовує право психології на самостійність від філософії, а з іншого – доводить необхідність використання експерименту у психології, не заперечуючи при цьому доцільність самоспостереження, яке носить умоглядний характер.

Комплексний характер психології актуалізував питання пов'язані не тільки зі специфікою використання природничо-наукових методів у психології, але й продукував переосмислення гносеологічної проблематики. Виявом цих тенденцій вітчизняної науки стало переосмислення Г. Челпановим проблеми сприйняття простору та часу, яке, як доводить мислитель, обумовлюється особливостями організації нашого організму. Виходячи з цього, мислитель доводить суб'єктивних характер пізнавальної діяльності.

Будучи прихильником критичного реалізму, Г. Челпанов у дусі М. Грота, приділив значну увагу розкриттю обмеженості матеріалізму та ідеалізму, які виступаючи моністичними системами, не спроможні відобразити всю різноманітність проявів фізичного та духовного світів.

У **четвертому підрозділі – «Метафізичні основи вирішення вченим проблем теорії пізнання»** показано місце та значення гносеологічної проблематики у творчості Г. Челпанова.

Актуалізація метафізичної проблематики у філософській спадщини Г. Челпанова була обумовлена не тільки специфікою її світоглядних інтенцій, але й тим ідейним впливом, який справила на становлення мислителя філософія І. Канта. Український мислитель, беручи за основу висхідні ідеї кантівської філософії, все ж дистанціюється від притаманної їй критики метафізики, вважаючи, що вона не суперечить науковому духу.

Розглядаючи метафізичні побудови, як основу гносеологічних пошуків, Г. Челпанов спростовує доцільність традиційного для свого часу протиставлення метафізики (філософії) та природничих наук, обґрунтовуючи при цьому не тільки їх тісний взаємозв'язок, але й їх взаємообумовленість. Поряд з вказаним, дисертантка підкреслює чітке усвідомлення вченим, виразної відмінності між ними – в той час як дані отримані природознавчими науками можуть бути перевіреними та мають справу з чуттєвим досвідом, метафізика обертається у сфері гіпотез, що потребують доведення.

Розглядаючи проблему співвідношення духовного та матеріального, психічного та тілесного, Г. Челпанов стоїть на позиції дуалізму та притаманного тогочасному російськомовному інтелектуальному дискурсу паралелізму, в межах якого обґрунтовується думка про взаємообумовленість матеріального та духовного, яка реалізується крізь призму причинно-наслідкових відношень. На цьому тлі показано основні колізії становлення засадничих світоглядних принципів мислителя та доведено амбівалентність їх теоретико-методологічних засад.

Чільна увага у даному підрозділі приділяється висвітленню відношення Г. Челпанова до філософського матеріалізму, поширення якого в Російській імперії, на думку вченого, стало результатом низького рівня філософської культури у молоді, яка дистанціюючись від філософського спіритуалізму, намагалась уникнути містичного характеру в поняттях «душа», «свідомість», «думка». Поряд з іншим, Г. Челпанов підкреслюючи однобокість моністичної позиції представленої у всіх різновидах матеріалізму, вказував на його метафізичність.

Третій розділ – «Особливості гносеологічної позиції Г.І. Челпанова» присвячений детальному розкриттю тих понять, що склали основу теорії пізнання вченого.

У **першому підрозділі – «Полеміка Г. Челпанова з М. Гротом та О. Гіляровим і її гносеологічний зміст»** висвітлюється особливості сприйняття гносеологічних поглядів Г. Челпанова у тогочасному інтелектуальному дискурсі на прикладі оцінки його дисертаційних робіт офіційними опонентами.

Зважаючи на те, що основою філософської позиції Г. Челпанова стали магістерська та докторська дисертації, у даному підрозділі дисертантка акцентує увагу на оцінці його роботи офіційними опонентами та сучасниками. На цьому тлі виявлено, що загальна висока оцінка творчості мислителя все ж не позбавлена ряду суттєвих недоліків, які визначили подальшу діяльність мислителя – суперечність у тлумаченні термінів, відсутність власної експериментальної діяльності, що особливо яскраво проявляється під час обґрунтування власної психофізіологічної концепції та, як наслідок, відсутність власної критичної теорії пізнання, опортунізм, який виявляється у нерозумінні специфіки нативізму.

Ряд концептуальних зауважень щодо специфіки наукових пошуків Г. Челпанова, висловив і рецензент його докторської дисертації О. Гіляров, який доводив насамперед методологічну незрілість мислителя, що виявилася у нерозумінні відмінності між гносеологічною та психологічною проблематикою. На цьому тлі у дисертації пропонується компаративний аналіз поглядів О. Гілярова та Г. Челпанова та розкривається специфіка розуміння останнім гносеологічного та психологічного, головною відмінністю між яким, на думку мислителя, виступають їх пізнавальні інтенції.

Не знайшли підтримки у рецензентів й засадничі для гносеологічної позиції Г. Челпанова положення про віру та волю, як психологічних здібностях, що лежать в основі пізнавальної діяльності. Незважаючи на гостру критику цього положення, Г. Челпанов доводив, що залучення віри до пізнавальної діяльності зумовлене існуванням деяких законів – законів причинності, одноманітності природи тощо, які не маючи доведення, залишаються її умовою. На цьому тлі, мислитель підкреслює, що відмінність між психологією та гносеологіє визначається не стільки предметом, скільки кутом зору.

Не зрозумілою для рецензентів стала інтенція Г. Челпанова на кантівський апріоризм, що яскраво проявилася у поясненні співвідношення між рефлексією і чуттєвим досвідом, між якими існує зовнішній зв'язок, що виконує роль спонукальної причини для розуму. Розглядаючи рефлексію як джерело і засіб пізнання, виводячи з неї апріорні ідеї, Г. Челпанов підкреслює, що джерелом вона виступає тоді, коли мова йде про загальнолюдське апріорне пізнання, у випадку, коли вчений працює над формуванням того чи іншого апріорного положення, звертаючись до рефлексії – вона виступає засобом пізнання.

Поряд з іншим, у підрозділі увага акцентується на проблемі єдності емпіризму та апріорізму у процесі пізнання, що, на думку Г. Челпанова чітко проявляється під час аналізу поняття «простір», яке виникло як результат взаємодії реально та об'єктивно існуючого простору та діяльності свідомості.

У **другому підрозділі – «Погляд вченого на наукову психологію крізь призму теорії пізнання»** показано особливості розуміння Г. Челпановим філософії та специфіки її взаємозв'язку з психологією.

Здобутки наукового пізнання кін. XIX – поч. XX ст.. та одночасне становлення психології як науки, – актуалізували проблему співвідношення філософії та психології, яка стала наріжним каменем філософських пошуків Г. Челпанова. Мислитель, дистанціюючись від наукової психології, яку в цей час представляє творчість І. Сєченова, доводить існування філософської психології, предметом якої є душа – складне поняття, яке потребує для свого опису великої кількості додаткових термінів та понять.

Користуючись теоретичним тлом позитивістської філософії, Г. Челпанов доводить, що існування наукової психології без філософської неможливе, оскільки передбачає тільки опис експериментальних даних без їх пояснення. Такий підхід різко відділяв позицію вченого від поглядів його сучасників, що яскраво проглядається крізь призму компаративного аналізу з творчістю С. Франка. Мислитель, на відміну від Г. Челпанова, розглядав душу як самоочевидний факт власного єства, який виявляється у безпосередньому пережитому суб'єктом бутті та, на цьому тлі, доводив неспроможність наукового дослідження душі, ні фізіологічною, ні експериментальною психологією.

На тлі аналізу основних значень терміну «філософія», Г. Челпановим виявлено, що він розглядає філософію (метафізику) крізь приму теорії пізнання, доводячи при цьому її тісний взаємозв'язок з психологією, яка реалізується завдяки використанню загальновживаних, гносеологічно оброблених понять.

У **третьому підрозділі – «Гносеологічний контекст освітянської діяльності вченого»** розкривається значення Київської Психологічної семінарії як втілення нової форми організації навчального процесу.

Акцентуючи увагу на особливостях педагогічної діяльності Г. Челпанова, дисертантка виявляє, що мислитель у своїх лекція намагався, не тільки донести до широкого загалу, насамперед української інтелігенції, теоретичне значення філософських знань, а і, користуючись методом маєвтики, сформувати самостійно мислячу особистість із яскравою схильністю до критичного мислення.

Практичним втілення передової форми організації навчального процесу та власного педагогічного досвіду стала організована вченим Психологічна семінарія, діяльність якої була спрямована на розвиток філософської культури. Запропонована мислителем форма організації навчання внесла зміни у пізнавальну функцію філософської освіти за рахунок інтенсифікації, систематизації наукових знань, розширення та поглиблення їх тематики, використання теоретичних та практичних методів навчання, активізації самостійної наукової роботи студентів, розвитку їх практичних умінь і навичок, які базувались на отриманих ними теоретичних знаннях.

Підкреслюючи непересічне значення організаційної та педагогічної діяльності Г. Челпанова, дисертантка акцентує увагу на тому, що мислитель став одним із засновників тих стандартів і цінностей наукової та освітньої

діяльності, які визначили розвиток науки й освіти у XX ст., залишаючись актуальними сьогодні.

У ***висновках*** дисертації сформульовано основні результати дослідження, які висвітлюють проблематику та загальну структуру роботи:

1. Виявлено, що теоретичним тлом становлення філософських поглядів Г. Челпанова стали праці та діяльність М. Грота, під впливом якого вчений звертається не тільки до вивчення популярної в цей час психології, але й творчості І. Канта, ідейний вплив якого, визначив специфіку його гносеологічних поглядів. Констатуючи відкритий характер філософського мислення Г. Челпанова, дисертантка підкреслює значний світоглядний вплив вітчизняного та зарубіжного позитивізму на специфіку його філософської позиції, яка відзначається амбівалентністю.

2. Доведено, що головною інтенцією творчої та педагогічної діяльності Г. Челпанова стала популяризація здобутків західноєвропейської та американської науки, яка, на думку мислителя, мала стати засобом подолання кризового становища, що переживала тогочасна вітчизняна філософія та сприяти росту філософської культури. Реалізація цих завдань можлива в результаті реформи навчальних програм з філософської пропедевтики у середніх та вищих навчальних закладах. Показано, що запропоновані мислителем заходи мали вирішальне значення для розвитку академічної філософської думки кін. XIX – поч. XX ст.

3. Обґрунтований Г. Челпановим комплексний характер психології як науки, в основі якої лежать метафізичні конструкти виявив, з одного боку, обумовлений психофізіологічною природою людини суб'єктивний характер сприйняття простору та часу, на основі якого мислитель довів суб'єктивність об'єкта дослідження, а з іншого – однобокість як експериментального так і споглядального методу, наукова плідність яких реалізується у єдності.

4. Показано, що дуалізм філософської позиції М. Челпанова, знімається крізь призму поняття «причинність», на основі якого він зробив спробу філософського пояснення взаємодії між психічними та фізичними явищами, що реалізувалась у теорії причинно-наслідкового психофізичного монізму, який можна назвати однією з форм монодуалізму. Г. Челпанов визнавав сумісність свободи з необхідністю, вказуючи тим самим на причинний характер волі, що забезпечував її свободу.

5. Показано, що висхідною точкою пізнавальної діяльності за Г. Челпановим виступає віра, яка забезпечує існування апріорних елементів як засобів пізнавальної діяльності, виявляючи при цьому суб'єктивний характер будь-якої пізнавальної діяльності. Це обумовлено тим, що провідну роль в цьому процесі відіграють, з одного боку, сформовані за допомогою рефлексії апріорні поняття та форми мислення, а з іншого – суб'єктивна за своїм змістом

чуттєвість, яка за допомогою віри формує ідею відповідності змісту свідомості з дійсністю.

6. Розглядаючи філософську (теоретичну) психологію з точки зору теорії пізнання, Г. Челпанов перший ототожнив їх, обравши підґрунтям їх об'єднання філософський категоріальний апарат. Надаючи психології статусу академічної науки та формуючи поняття філософської психології, своїм розумінням значущості цього, для обопільного розвитку цих наук, вчений значно випереджав своїх сучасників.

7. Показано, що організована Г. Челпановим Київська Психологічна семінарія стала втіленням не лише передової форми організації навчального процесу, а й більш продуктивною формою суб'єктивації філософських знань. Через нову форму організації навчання вчений зумів внести зміни у пізнавальну функцію філософської освіти за рахунок інтенсифікації, систематизації наукових знань, розширення та поглиблення їх тематики, використання теоретичних та практичних методів навчання, активізації самостійної наукової роботи студентів, розвитку їх практичних умінь і навичок, які базувались на отриманих ними теоретичних знаннях. Своїм особистим прикладом Г. Челпанов демонстрував організацію навчального процесу, на основі якого з часом сформувались освітньо-наукові норми та цінності. Таким чином, Київська Психологічна семінарія своєю діяльністю сприяла реформуванню університетської освіти загалом.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Березінець І.В. Г.Челпанов: логіко – гносеологічний аналіз поняття числа / І.В. Березінець // Идеи: международное научно – теоретическое приложение, книжка 5 (15), декабрь, 2013. – Пловдив, Болгария: Центр развития личности «HUMANUS»; Киев, Украина: Институт философии имени Г.С. Сковороды НАНУ.– С. 11 – 17.

2. Березінець І.В. Гносеологічні та психологічні аспекти сприйняття простору в теорії Георгія Челпанова / І.В. Березінець // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: [зб. наукових праць] / ред. Рада: В.П. Андрущенко (голова); М-во освіти і науки, Нац. Пед. Ун-т імені М.П. Драгоманова. – К.: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – Вип. 25 (38). – С. 239 – 246.

3. Березінець І.В. Метод інтроспекції як базовий метод психології: історико-філософський контекст / І.В. Березінець // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: [зб. наукових праць] / ред. Рада: В.П. Андрущенко (голова); М-во освіти і науки, Нац. Пед. Ун-т імені М.П.

Драгоманова. – К.: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – Вип. 26 (39). – С. 173 – 181.

4. Березінець І.В. Г. Челпанов: історико-філософське обґрунтування психофізичного паралелізму / І.В. Березінець // Політологічний вісник. Зб – к наук. праць. – К.: «ІНТАС», 2012. – Вип. 65. – С.7 – 15.

5. Березінець І.В. На перехресті світоглядів: полеміка Г. Челпанова з О. Гіляровим / І.В. Березінець // Філософські обрії. Науково – теоретичний журнал Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України та Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. - Випуск 29. – Київ; Полтава: Видавництво Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, 2013. – С. 91 – 99.

6. Березінець І.В. Роль Г. Челпанова у подоланні кризи філософської науки кінця XIX – початку XX ст. / І.В. Березінець // 150 –річчю від дня народження Г.І. Челпанова присвячено Г.І. Челпанов і його роль у розвитку психологічної освіти і науки слов`янської держав: Зб. Доповідей за матеріалами міжнародної конференції 20 – 21 квітня 2012 р. – Маріуполь: ДВНЗ «Приазов. держ. техн. ун-т», 2012. – С.222 – 226.

7. Березінець І.В. До творчої лабораторії Г.Челпанова / І.В. Березінець // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: Збірник наукових праць звітно-наукової конференції викладачів університету за 2010 р., 9-10 лютого 2011 р. / Укл. Г.І. Волинка, О.В. Уваркіна, О.П. Симоненко, О.П. Ємельянова. – К.: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012 р. – С. 27 – 28.

8. Березінець І.В. Г.Челпанов: проблема простору як наріжне питання філософії / І.В. Березінець // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: Збірник наукових праць звітно-наукової конференції викладачів університету за 2011 р., 9-10 лютого 2012 р. Частина 1. / Укл. Г.І. Волинка, О.В. Уваркіна, О.П. Симоненко, О.П. Ємельянова. – К.: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012 р.– С. 25 – 27.

9. Березінець І.В. Г. Челпанов: про значення неогеометрії в гносеології / І.В. Березінець // «Дні науки філософського факультету – 2012», Міжн. наук. конф. (2012; Київ). Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету - 2012», 18 – 19 квіт. 2012 р.: [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А.Є. Конверський [та ін.]. – К.: Видавничо – поліграфічний центр «Київський університет», 2012. Ч. 2.– С. 11 – 13.

10. Березінець І.В. Г. Челпанов: філософська складова у роботі «Проблема сприйняття простору… Ч.1.Уявлення простору з точки зору психології» / І.В. Березінець // «Дні науки філософського факультету – 2013», Міжн. наук. конф. (2013; Київ). Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2013», 16 – 17 квіт. 2013 р.: [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А.Є. Конверський [та ін.]. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. – Ч. 2. – С. 8 – 10.

11. Березинец И. В. Г.Челпанов: психолого-философский контекст экспериментальных исследований психических явлений / И. В. Березинец // VIII Международная конференция посвященная проблемам общественных наук: Международная научно – практическая конференция, г. Москва, 31 мая 2013 г. – М.: Центр гуманитарных исследований «Социум».– С. 6 – 9.

12. Березінець І.В. Г. Челпанов: особливості сприйняття простору незрячими / І.В. Березінець // «Дні науки філософського факультету – 2014», Міжн. наук. конф. (2014; Київ). Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2014», 15 – 16 квіт. 2014 р.: [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А.Є. Конверський [та ін.]. – К.: Видавничо – поліграфічний центр «Київський університет», 2014. – Ч. 2. – С. 7 – 9.

АНОТАЦІЇ

Березінець І.В. Гносеологічна проблематика у творчості Г.І. Челпанова. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.05. – історія філософії. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2015.

Дисертація присвячена дослідженню специфіки гносеологічної проблематики у творчості Г. Челпанова. З цією метою висвітлено основні колізії розвитку філософської думки у вітчизняному інтелектуальному дискурсі кін. XIX – поч. XX ст., показано несформованість останньої внаслідок політичної залежності, з одного боку, та низького рівня філософської культури, – з іншого. Крім того, виявлено амбівалентність філософського світогляду Г. Челпанова, який, представляючи емпіричну школу в психології, доводив пріоритет метафізичних принципів у розвитку гносеологічної проблематики. На цьому тлі виокремлено світоглядні підстави становлення філософської психології, яка уособлюючи єдність філософії та психології, акцентує увагу на вивченні душі, поєднуючи в собі експериментальну та споглядальну компоненти. На цій основі показано, з одного боку, теоретичну неспроможність наукової психології, а з іншого – взаємообумовленість природничо-наукового та метафізичного знання.

Поряд з вказаним, в дисертації переглянута традиційна для вітчизняного інтелектуального дискурсу оцінка філософської позиції Г. Челпанова та показано, що позірний дуалізм матеріального та психічного (духовного) знімається на рівні теорії пізнання, яка підходить до їх вивчення крізь призму свідомості, де вони репрезентують один і той же зміст з різних сторін.

Ключові слова: гносеологія, дуалізм, монізм, душа, психологія, психіофізологія, академічна філософія, метафізика, теорія пізнання.

Березинец И. В. Гносеологическая проблематика в творчестве Г. И. Челпанова. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.05 – история философии – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2015.

Диссертационная работа посвящена исследованию гносеологической проблематики в творчестве Г. И. Челпанова. С этой целью значительное внимание в диссертационном исследовании уделяется изучению основных коллизий развития философской мысли в отечественном интеллектуальном дискурсе кон. XIX – нач. XX в. и подчеркивается несформированность украинской философской мысли этого времени, что, как утверждает диссертантка стало результатом не только ее политической зависимости, но и низкого уровня философской культуры.

Значительное внимание уделяется исследованию мировоззренческих оснований развития философского психологизма в зарубежном и отечественном мировоззрении кон. XIX – нач. XX в. Сквозной мыслью диссертационного исследования является идея амбивалентности философского мировоззрения Г. Челпанова, который, будучи представителем эмпирической школы в психологии, доказывал приоритет метафизических принципов в развитии гносеологической проблематики. На этом фоне выявлены мировоззренческие основания становления философской психологии, которая, олицетворяя единство философии и психологии, с одной стороны, естественнонаучных методов и метафизических знаний, – с другой, открывает возможность раскрыть специфику познавательного процесса

Показано специфику научных интенций философской психологии Г. Челпанова, которая, акцентируя внимание на изучении души, сочетает в себе экспериментальную и созерцательную компоненты, достигая тем самым предложенной позитивизмом единства описания и объяснения. На этом фоне показано, одновременно, как теоретическую несостоятельность научной психологии, так и взаимообусловленность естественнонаучного и метафизического знания.

Пересмотрена традиционная для отечественного интеллектуального дискурса оценка философской позиции Г. Челпанова и показано, что кажущийся дуализм материального и психического (духовного) снимается на уровне теории познания, которая подходит к их изучению сквозь призму сознания, где они представляют один и тот же смысл под разным углом зрения.

В ходе исследования обнаружено не только мировоззренческую, но и методологическую взаимообусловленность научного и педагогического наследия ученого, который ориентировался не столько на утверждение готовых решений, сколько на экспликацию научного поиска. Такой подход, с одной стороны, определял основные стандарты и ценности образовательной

деятельности в XX в., а с другой – стал причиной острой критики научного наследия ученого за несформированность философской позиции.

Ключевые слова: гносеология, дуализм, монизм, душа, психология, психиофизология, академическая философия, метафизика, теория познания.

Berezinets I.V. The Gnosiological range of problems in work of G.I. Chelpanov. - Manuscript.

Dissertation for obtaining the Candidate of philosophical sciences degree, speciality 09.00.05 – History of Philosophy. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2015.

This dissertation is devoted to research of the gnosiological problems in the in work of G.I. Chelpanov.. To this end, considerable attention of dissertation is paid to the study of this thesis fundamental clash of philosophy in domestic intellectual discourse end XIX – early XX century and stresses the aborted Ukrainian philosophical thought this time that, according to a dissertation is the result of not only its political dependence, but also the low level of philosophical culture. Through the thread of the research extends the idea of ambivalence philosophical outlook of G. Chelpanov that, as a representative of the empirical school in psychology, argued priority metaphysical principles in the development of epistemological issues. Against this background, the philosophical base identified the formation of philosophical psychology, which, symbolizing the unity of philosophy and psychology, on the one hand, the natural-scientific methods and metaphysical knowledge - on the other, makes it possible to reveal the specifics of the cognitive process. Against this background, is shown on the one hand, the theoretical inadequacy of scientific psychology, and on the other - the interdependence of science and metaphysical knowledge.

Revision of the traditional intellectual discourse for the national evaluation of the philosophical position of G. Chelpanov shown that the apparent duality of material and mental (spiritual) is removed at the level of the theory of knowledge, which is suitable to study them through the prism of consciousness, where they are one and the same sense of the different parties .

Key words: gnosiology, dualizm, monizm soul, psychology, psychophysiology, academic philosophy, metaphysics, theory of cognition.

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова
100304340